

Om växelverkan mellan straffrätt och straffprocessrätt ur ett finländskt perspektiv

av professor Dan Frände

1 Inledning

Ofta uppfattas straffprocessen som den materiella straffrättens tjäna-re, som ett slags straffrättens "viljeförverkligare". Detta är säkert riktigt men bara en del av sanningen. I viss mening kan även förfa-randet, tillvägagångssättet, sägas behärska straffrätten. Det råder knappast några tvivel om den materiella straffrättens och straffpro-cessens nära samband med och beroende av varandra.¹ Men kan man också tala om en växelverkan, dvs. att dessa rättsområden direkt skulle påverka varandra? Jag vill hävda att en viss växelverkan de facto förekommer och även bör förekomma. Framställningen nedan börjar med några ord om beroendeförhållandet mellan straffrätt och straffprocessrätt för att sedan övergå till växelverkan. Denna behand-lingsordning har valts för att skillnaden mellan beroende och växel-verkan tillräckligt klart skall komma fram.

¹ Karl Olivecrona uttrycker saken på följande sätt: "Reglerna om brottmålsprocessen ha till uppgift att garantera det lagenliga sambandet mellan brottet och straffet. De äro rätteligen att beteckna som en integrerande del av straffrätten. Det kan nämligen icke finnas någon straffrätt utan en processordning, som i stort sett medför att brott, i den mån det är möjligt att avslöja gärningsmannen, följas av straff och att straffet endast följer på begångna brott." Se Olivecrona 1968 s. 16. Angående förhållandet mellan materiell och formell rätt, se den utför-liga redogörelsen i Kollmann 1996, särskilt s. 658-691.

2 Om beroendet mellan straffrätt och straffprocessrätt

Genom straffrättens påbud och förbud och därtill hörande straffhot anger statsmakten minimivillkoren för ett fredligt och drägligt samhällsliv. Dessa beteendenormer hittas främst i strafflagen men de ingår även i en rad andra lagar. Den som inte iakttar straffrättens beteendenormer begår ett brott och skall i regel straffas. Därför handlar straffrätten i huvudsak om brott och straff.

I takt med samhällsutvecklingen har de villkor eller krav som måste ställas för att ett brott skall anses föreligga blivit allt mera finförgrenade och invecklade. Bakom påståendet att ett brott utgör en brottsbeskrivningsenlig, rättsstridig och skuldbelagd gärning döljer sig en rad förutsättningar av positiv och negativ natur. Tillsammans har rättspraxis och den dogmatiska forskningen förädlat och utvecklat det system som lagstiftaren skapat. Det finska straffrättssystemet står inför centrala förtydliganden och även förändringar i och med strafflagsprojektets slutförande.² Reglerna om straffet och dess utmätande har också genomgått djupgående förändringar under detta sekel. Lagtexten har gjorts mera utförlig samtidigt som straffen och deras verkställighet blivit lindrigare. Nya straffformer har även skapats, det senaste tillskottet är ungdomsstraffet.³

Straffprocessen definieras enklast som ett strukturerat och reglerat förfarande, vari staten i avsikt att förverkliga den materiella straffrätten förfogar över enskilda medborgare.⁴ Detta förfarande indelas i förundersökning, åtalsprövning, domstolsförhandling samt straffverkställighet. Vi finner här olika statliga tjänstemannagrupper: polis, åklagare, domstol, utmätningsman och fängelsepersonal. Även på dessa områden har lagstiftningstakten i Finland varit mycket intensiv under senare år. Vi har fått nya och moderna regler för förundersökning och tvångsmedel, en ny polislag 1995, ett omorganiserat åklagar-⁵ och utmätningsväsende, nya regler för fångvården samt

² Medan reformen av de enskilda brotten har gått stadigt framåt låter regeringens proposition angående strafflagens allmänna del ännu vänta på sig. Innan millenniumskiftet torde åtminstone ett betänkande i saken ha publicerats.

³ Se närmare Majanen 1997 s. 281-284.

⁴ Så Marxen 1984 s. 31.

⁵ 1.12.1997 fick den finska åklagarorganisationen sin slutliga utformning; se Finlands författningssamling Nr 198-209/1997. Genom L om allmänna åklagare skapades en tvåstegs-

som kronan på verket en ny lag om straffprocessen. Denna lag – lag om rättegång i brottmål (BRL) – trädde i kraft 1.10.1997.⁶

Den ovan beskrivna intensiva reformtakten har knappast minskat beroendet mellan straffrätt och straffprocessrätt, snarare tvärtom. Min syn på beroendet kan åskådliggöras med följande hypotetiska resonemang: Utan en fungerande straffprocess skulle straffrätten endera bli något som ingen tar på allvar eller ge upphov till en mer eller mindre spontan process som ofta kallas "privatjustis". En straffprocess utan straffrättens lagregler blir förr eller senare en domarstraffrätt. Varken privatjustis eller domarstraffrätt kan accepteras i en demokratisk rättsstat. Vår grundlag och skyddet av de mänskliga rättigheterna hindrar genom accepterandet av den straffrättsliga legalitetsprincipen en domarstraffrätt; nämnda princip skyddar genom sina krav på bl.a. lagstöd för fällande domar och förbud mot retroaktiv lagstiftning vanliga medborgare mot att överraskande bli förklarade som brottslingar. Straffprocessen måste däremot beakta de allmänna kraven på en rättvis rättegång samt principen om att envar skall anses oskyldig tills hans skuld lagligen har fastställts.⁷ Man kan således säga att strafflagen skyddar den presumtvt lagtydige medan straffprocessen utgör den misstänktes magna charta, hans egentliga skydd mot statsmakten och hämndlystna offer.⁸

3 Växelverkan – realitet eller illusion?

Så långt har vi konstaterat att straffrätt och straffprocess är beroende av varandra. För att växelverkan skall göras synlig måste vi sänka abstraktionsnivån, varvid det även blir möjligt att säga något om en oacceptabel växelverkan.

Sett ur tjänstemannaaktörernas underrättsperspektiv kan tillvägagångssättet, det formella, sägas ha en begränsande funktion. Det

dell med en riksåklagare och till riksåklagarämbetet kopplade statsåklagare i spetsen och med häradsåklagare på "gräsrotsnivån".

⁶ I samband med tillkomsten av BRL ändrades en rad bestämmelser i RB och övriga lagar; se Finlands författningssamling Nr 690-701/1997. Det bör understrykas att BRL förutsätter att RB även beaktas; i sistnämnda lag ingår bl.a. reglerna om bevisningen. Angående frågan om straffprocess och civilprocess bör behandlas i samma lag eller separat har den finska riksdagen förutsatt att en systematisk kodifiering genomförs. Jag menar att någon sådan inte behövs; redan pedagogiska skäl talar för någon form av åtskillnad. Se Jacobsson 1997.

⁷ Se fram för allt Aall 1995 s. 253-331.

⁸ Jämför här Roxin 1994 s. 92.

straffrättsliga ansvaret kan sällan förverkligas exakt på det sätt som t.ex. målsägande, polis och åklagare skulle önska. En central orsak till detta är de höga krav som ställs på bevisningen av den misstänktes skuld; enligt ett ofta använt uttryckssätt skall skulden vara bevisad "utom rimligt tvivel". Men det är inte bara bevisningen som skapar begränsningar för förverkligandet av det straffrättsliga ansvaret. Genom den nya brottmålsrättegången accentueras processens begränsande funktion ytterligare. Åklagarens förhållandevis fria rätt att ändra åtal har kringkurits (BRL 5:17) och domstolens bundenhet till åtalet preciserats (BRL 10:10). Detta tillsammans ställer stora krav på åklagarkåren. Processuella brister kunde kanske tidigare korrigeras genom en aktiv domarinsats; något som inte mera är möjligt. På goda grunder kan man se dagens omorganiserade åklagarkår som inte bara ett svar på utmaningar från den materiella straffrätten – jag tänker främst på stora och invecklade mål rörande ekonomisk brottslighet – utan även som ett försök att klara av den moderna straffprocessen.

Vissa anser att den klassiska straffrätten håller på att bli akterseglad av den moderna brottsligheten. Då avses inte så mycket straffskalornas innehåll (om man t.ex. får 2 eller 4 års fängelse för bedrägeri⁹), utan närmast att brottslingar inte kan dömas på grund av processens utformning.¹⁰ Det finns olika möjligheter att reagera på eventuella missförhållanden. Personligen vill jag rekommendera att lagstiftaren ser över utformningen av de enskilda elementen i de berörda kriminaliseringarna och då främst under beaktande av bevisaspekter: vad låter sig bevisas med rimliga medel? Som betydligt farligare för den enskildes rättsskydd ser jag kraven på att punktuellt eller längs hela linjen sänka beviskravet i brottmålen respektive vända på bevisbördan.¹¹ Ett möjligast renodlat exempel på hur bevishänsyn påverkar utformningen av enskilda kriminaliseringar erbjuder vägtrafiklagstiftningen. Den som vållar fara i trafiken skall straffas. Men om

⁹ Ett visst missnöje har dock under senare tid kunnat märkas beträffande straffnivån för våldtäkt och misshandel. Bl.a. har riksåklagaren Matti Kuusimäki krävt en straffskärpning för de grova fallen. Även f.d. justitieministern Kari Häkämies har uttalat sig i samma riktning.

¹⁰ Polisöverdirektören Reijo Naulapää hävdar i en intervju i Hbl 22.11.1997 att polisen är frustrerad över det kläna domstolsresultat som utredningen av ekonomiska brott ger. Han efterlyser även större polisbefogenheter i form av rätt till skenköp och infiltration.

¹¹ Det är troligen en tidsfråga innan polisen ges större befogenheter i förundersökningen. Det är härvidlag av största betydelse att det samtidigt skapas tillräckligt effektiva medel för övervakning av polisens verksamhet.

man kräver att något verkligen höll på att gå illa kan bevisproblem uppstå; ett alternativ är att välja fareformer som inte i normala fall kräver någon egentlig bevisning av fareläget. Det räcker med att själva sättet för framförandet kan styrkas. I sig är denna utveckling mot allt abstraktare rättsgodta ingalunda problemfri men ändå bättre än en allmän sänkning av beviskraven.¹² Helt generellt kan man säga att lagstiftaren vid skapandet av allmänna ansvarsgrunder samt enskilda kriminaliseringar mycket noggrant bör överväga lösningarnas konsekvenser för bevisningen.¹³

Här inställer sig frågan om rättstillämparen, främst då domaren i sin processföring bör låta sig påverkas av den materiella straffrättens syftemål eller funktioner? Kan vi eventuellt tala om en motsatt växelverkan?

Straffrätten som fenomen bidrar som nämnts till att upprätthålla ett drägligt liv i samhället. Ett frivilligt experiment i form av ett totalt avskaffande av straffsystemet vågar knappast någon riksdag göra. De enskilda kriminaliseringarna stiftas för att påverka mänskligt beteende; genom hot om straff förväntas människorna bete sig på ett visst sätt. En kriminalisering som riksdagen entydigt anser sakna möjlighet att påverka medborgarna är en begreppslig omöjlighet. En annan sak är att kriminaliseringar kan vidtas av andra outtalade syften, t.ex. som bevis på att riksdagen inte är passiv utan verkligen gör något.¹⁴

Kan vi då säga att domstolarna genom sin processföring skall fungera som ett slags lagstiftarens förlängda arm? I sig torde tanken ligga rätt nära, särskilt om man betonar domarens solidaritet gentemot den demokratiskt valda lagstiftaren. Åtminstone med dagens långt reglerade straffprocess bör någon sådan processföring ändå inte accepteras. Domstolen skall inte nyttja processreglerna för att maximera beteendestyrningen som i grunden uppnås genom att gemene

¹² Angående den finska synen på fara och lagstiftningsteknik, se Nuotio 1996.

¹³ Min skepsis gentemot uppsåtsdefinitioner som enbart grundas på gärningsmannens sannolikhetsbedömningar har bl.a. att göra med bevisningen. Mycket talar nämligen för att tillräckliga och fristående kausala bevis lättare hittas för likgiltighet än för sannolikhetsbedömningar. Jämför här Träskman 1985 och Klami-Sorvettula-Hatakka 1988.

¹⁴ Angående kriminaliseringar och deras berättigande, se Jareborg 1994 s. 323-342 och Lappi-Seppälä 1994.

man ser att straffrätten fungerar: att brottslingar döms till straff.¹⁵ Domstolen bör i stället tillämpa reglerna för förfarandet objektivt och, speciellt gällande direkta ingrepp i den misstänktes rättssfär, förhållandevis restriktivt.

Till sist några ord om den rättsdogmatiska forskningen kring brott och straff. När straffrätt och straffprocessrätt tas som objekt för rättsdogmatisk forskning är det ur rättssäkerhetssynvinkel naturligt att sammanföra dem till en enhet: man låter beroendet och växelverkan växa till ett slags symbios. Denna helhetssyn som i sig är en följd av idén om rättsordningens enhet¹⁶ får dock inte förleda till förhastade tolkningar och systematiseringar. Ett konkret exempel:

En fråga som direkt väcker intresse gäller användningen av brottsbegreppet. Kan man här tala om ett harmoniserat begreppsnehåll? Svaret torde vara nekande. Straffprocessen måste ses som en dynamisk rörelse mot en fullständig bild av det inträffade. Straffrätten igen är en helhet av rättsnormer som reglerar brott och straff. När alla relevanta rättsfakta har beaktats kan vi säga om en person begått ett brott och om han också skall dömas till ett konkret straff.

Straffrättens normer beaktar i grunden inte straffprocessen utan på ett konkret förhållande läggs mera och mera normer i syfte att bedöma om ett konkret straff kan utdömas. Modellen bygger på en "idealprocess" vari samtliga parter aktivt deltar. Straffprocessen har dock som utveckling en lång väg att gå tills huvudförhandling kan hållas. Därför används brottsbegreppet i straffprocessen på ett sätt som inte motsvarar slutstadiet. Hela brottsbegreppet beaktas inte; ja, man kan t.ex. säga att gärningsmannens subjektiva inställning till det inträffade kan prövas först när ett entydigt straffyrkande föreligger. Innan dess är talet om brott mer eller mindre objektivt, dvs. polisen tar i första hand sikte på det som objektivt inträffat. Det blir dom-

¹⁵ Redan några enskilda regleringar i lagstiftningen visar enligt min uppfattning att lagstiftaren ställer sig avvisande till en dylik växelverkan. Strafflagen kräver att rättvisa straff skall utdömas; att statuera exempel kan knappast ses som ett rättvist straff. Lagstiftaren har i allt större utsträckning tillåtit både allmänna åklagare och domare att underlåta att väcka åtal respektive utdöma straff trots att villkoren för åtalsväckande eller straffutdömande är uppfyllda. Straffprocessen saknar även en publikitillvänd utformning. TV-sända rättegångar förekommer just inte alls (10 § 3 mom. L om offentlighet vid rättegång). Processen är utformad för att i möjligast hög grad finna den materiella sanningen, inte för att visa på statens styrka och överhöghet.

¹⁶ Angående olika tolkningar av kravet på rättsordningens enhet, se Baldus 1995.

stolens sak att ta ställning till om gärningsmannen t.ex. befann sig i en anvarsuteslutande förbudsvillfarelse.

Trots detta kan man ändå tala om ett slags växelverkan på den dogmatiska nivån. Straffprocessen utgör den spegel som varje straffrättsdogmatiker måste spegla sina lösningar i. Är en viss systematisering av brottsbegreppet överhuvudtaget användbar i en konkret process? Någonstans kommer smärtgränsen. Visserligen sker påverkan i första hand via undervisningen och nya juristgenerationer men ändå måste processen beaktas. Här kan den tyska utvecklingen åtminstone delvis tjäna som ett avskräckande exempel.

Men även det arbete som riktas mot straffprocessen måste hela tiden beakta den materiella straffrätten. Det duger inte att t.ex. använda exempel från civilrätten när den straffprocessuella bevisningen skall beskrivas.

Litteratur

- Aall, Jørgen: Rettergang og menneskerettigheter. Bergen 1995.
- Baldus, Manfred: Die Einheit der Rechtsordnung. Berlin 1995.
- Jacobsson, Ulla: Dags för skilsmässa mellan straffprocess och civilprocess. SvJT 1997 s. 405-415.
- Jareborg, Nils: Straffrättens ansvarslära. Uppsala 1994.
- Klami, Hannu Tapani – Sorvettula, Johanna – Hatakka, Minna: Att bevisa uppsåt. TfR 1988 s. 387-404.
- Kollmann, Andreas: Begriffs- und Problemgeschichte des Verhältnis von formellem und materiellem Recht. Berlin 1996.
- Lappi-Seppälä, Tapio: Om straffrättssystemets (externa) berättigande. I "Skuldfrihet och ansvarlöshet. En hälsning till Alvar Nelson på 75 årsdagen av Ane den gamles barnbarn. Utgiven av Kerstin Berglund – Dan Frände – Lenita Häggblom – Kjell Sevon", s. 73-94. Helsingfors 1994.
- Majanen, Martti: Samhällstjänst och ungdomsstraff: Aktuella finska reformer. NTfK 1997 s. 278-284.
- Marxen, Klaus: Straftatsystem und Strafprozess. Berlin 1984.
- Nuotio, Kimmo: Kausalität und Gefährdung – theoretische und gesetzgebungstechnische Fragen. I "Estnische Strafrechtsreform – Quellen und Perspektiven", s. 44-56. Tartu 1996.
- Olivecrona, Karl: Rättegången i brottmål enligt RB. Tredje, omarbetade upplagan. Stockholm 1968.
- Roxin, Claus: Strafrecht. Allgemeiner Teil. 2 Auflage. München 1994.
- Träskman, Per Ole: Kan gärningspersonens uppsåt bevisas med hållpunkter i sinnevärlden? I "Skuld och ansvar. Straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson", s. 56-75. Uppsala 1985.